

ИШЛАБ ЧИҚАРИШДА БАХТСИЗ ҲОДИСАЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА МЕҲНАТ ҲУҚУҚИНИНГ ЎРНИ

Усманходжаев Мухаммадсаидхон

Илмий изланувчи

Э-почта: usmonkhajev@bk.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20049907>

Қириш. Ишлаб чиқариш жараёнида ходимларнинг хавфсизлигини таъминлаш муосир давлатнинг ижтимоий сиёсати учун устувор аҳамият касб этади. Бахтсиз ҳодисаларни олдини олиш нафақат инсон ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилиш, балки иқтисодий барқарорлик ва меҳнат унумдорлигини ошириш нуқтаи назаридан ҳам катта стратегик аҳамиятга эга. Жаҳон меҳнат ташкилоти маълумотларига кўра, дунё бўйлаб ҳар йили ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликлари оқибатида тахминан 2,3 миллион ходим ҳалок бўлади, яна 340 миллионга яқин ходим жароҳатланади.¹ Ушбу рақамлар меҳнат хавфсизлиги соҳасида самарали ҳуқуқий механизмларга бўлган эҳтиёж нақадар юқорилигини яққол намоён этади.

Ўзбекистон Республикасида меҳнат шароитларини яхшилаш ва ишлаб чиқаришдаги жароҳатланишларни камайтириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланган. Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг маълумотларига кўра, 2023 йилда ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар оқибатида 300 дан ортиқ ходим жиддий жароҳат олган, 80 дан зиёд ходим эса ҳалок бўлган.² Ушбу ҳолат мавжуд меҳнат ҳуқуқи нормаларини такомиллаштириш ва уларнинг амалда самарали қўлланилишини таъминлашнинг зарурлигини кўрсатади.

Мазкур мақола ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни олдини олишда меҳнат ҳуқуқининг ўрни ва функцияларини таҳлил қилишга бағишланган. Тадқиқотда миллий қонунчилик, халқаро стандартлар ва амалиёт ўртасидаги мувофиқлик масалалари кўриб чиқилади, тизимли камчиликлар аниқланади ва уларни бартараф этишга доир таклифлар ишлаб чиқилади.

Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар: ҳуқуқий асос ва муаммолар. Ишлаб чиқаришда хавфсизликни таъминловчи ҳуқуқий асос Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун ҳамда бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан ташкил топади. Меҳнат кодексининг 359-моддасига биноан иш берувчи ходимларга хавфсиз ва зарарсиз меҳнат шароитларини яратиш мажбуриятини зиммасига олади.³ Шу билан бирга, хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлаш бўйича давлат стандартлари ва меъёрий ҳужжатлар тизими ҳам шаклланган.

¹Халқаро меҳнат ташкилоти. (2023). Ишдаги хавфсизлик ва соғлиқни муҳофаза қилиш. <https://www.ilo.org/global/topics/safety-and-health-at-work/lang--en/index.htm>

²Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги. (2024). Меҳнат шароитлари мониторинги тўғрисида ҳисобот. Тошкент.

³Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. (2022 йил, 22 октябр). Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси.

Амалда бир қатор тизимли муаммолар мавжуд. Биринчидан, ишлаб чиқаришдаги меҳнат шароитларини назорат қилувчи давлат органлари фаолиятида самарадорлик ва мустақиллик етишмайди. Иккинчидан, кичик ва ўрта корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларига нисбатан лоқайдлик кенг тарқалган. Учинчидан, ходимлар ўз ҳуқуқларидан беҳабар ҳолларда уларни ҳимоя қилувчи механизмлар амалда самара бермайди. Тўртинчидан, суд жараёнидаги қийинчиликлар туфайли жабрланган ходимлар зарарни ундириш учун муносиб имкониятга эга бўлолмайди. Ушбу муаммолар мавжуд ҳуқуқий нормаларни янада такомиллаштиришни талаб этади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик маъмурий ва жиноий хусусият касб этиши мумкин. Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг тегишли моддалари иш берувчиларга нисбатан жарима санкцияларини назарда тутаяди. Жиноят кодексига эса лоқайдлик туфайли ходимнинг ҳалок бўлиши ёки оғир жароҳат олишига олиб келган хавфсизлик қоидаларини бузиш учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Афсуски, амалиётда айб бевосита жабрланганга юклатилади, иш берувчи эса жавобгарликдан қочиш имкониятига эга бўлиб қолади.

Меҳнат ҳуқуқи механизмлари: олдини олиш тизими. Бахтсиз ҳодисаларни олдини олишда меҳнат ҳуқуқи учта асосий механизм орқали иш юритади: профилактика стандартлари, назорат тизими ва жавобгарлик механизми. Профилактика стандартлари ишлаб чиқариш жойлари, ускуналар, иш жараёни ва ходимларни индивидуал ҳимоя воситалари билан таъминлаш бўйича аниқ талабларни белгилайди.

Ўзбекистонда меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини асосан Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги қошидаги Давлат меҳнат инспекцияси амалга оширади. Инспекция корхоналарда режали ва навбатдан ташқари текширишлар ўтказиш, аниқланган камчиликларни бартараф этиш бўйича мажбурий кўрсатмалар бериш ваколатига эга. Бироқ инспекция тизимининг самарадорлигини пасайтирувчи омиллар орасида кадр танқислиги, молиявий ресурсларнинг чекланганлиги ва текширишлар сонининг камлиги алоҳида аҳамиятга эга.⁴

Жаҳон тажрибасида меҳнат хавфсизлигини таъминлашнинг самарали усули сифатида иш берувчиларнинг хавф-хатарни баҳолаш ва бошқариш тизимини жорий қилиш кенг тан олинган. Бу ёндашув ҳодисалар содир бўлгандан кейин таъсир ўлчовлари қабул қилиш ўрнига уларнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирларни режалаштиришни назарда тутаяди. Ўзбекистон қонунчилиги хавф-хатарни баҳолаш мажбуриятини мустаҳкамлаш жиҳатидан изчил такомиллаштиришга муҳтож.

Иш берувчи ва ходимларнинг мажбуриятлари. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни олдини олишда меҳнат ҳуқуқи иш берувчи ва ходимга аниқ мажбуриятлар белгилайди. Иш берувчи зиммасида хавфсиз иш жойини яратиш, зарур меҳнатни муҳофаза қилиш ускуналарини таъминлаш, хавфсизлик бўйича йўриқнома ўтказиш, тиббий кўрикларни ташкил этиш ва бахтсиз ҳодисаларни ўз вақтида рўйхатга олиш мажбуриятлари туради. Ходимлар эса хавфсизлик қоидаларига риоя қилиш,

⁴Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги. (2023). Давлат меҳнат инспекциясининг 2022-йил фаолияти тўғрисида ҳисобот. Тошкент.

белгиланган ҳимоя воситаларидан фойдаланиш ва хавfli вазиятлар ҳақида раҳбариятни огоҳлантириш учун жавобгардир.⁵

Ходимлар вакиллик органлари, яъни касаба уюшмалари ишлаб чиқаришдаги хавфсизликни таъминлашда муҳим ўрин тутди. Хорижий тажрибада касаба уюшмалари иш берувчилар билан хавфсизлик стандартларини муҳокама қилишда, ходимларни ҳимоя қилишда ва назоратни кучайтиришда фаол иштирок этади. Ўзбекистонда касаба уюшмаларининг ушбу соҳадаги фаоллиги ва мустақиллиги яхшиланишга муҳтож.

Халқаро стандартлар ва Ўзбекистон тажрибаси. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни олдини олиш соҳасида халқаро меҳнат ҳуқуқи муҳим нормалар тизимини шакллантирган. Жаҳон меҳнат ташкилоти томонидан ишлаб чиқилган 155-сонли Конвенция «Касб хавфсизлиги ва гигиенаси тўғрисида» (1981) ва 187-сонли Конвенция «Меҳнат хавфсизлигини рағбатлантириш доирачаси тўғрисида» (2006) ушбу соҳанинг асосий халқаро ҳуқуқий базасини ташкил этади. Ўзбекистон ЖМТнинг бир қатор конвенцияларини ратификация қилган бўлса-да, 155 ва 187-сонли конвенциялар ҳали ратификация қилинмаган.⁶

Европа Иттифоқи тажрибаси, хусусан «Ишлаб чиқаришда хавфсизлик ва гигиена чора-тадбирларини қабул қилишни рағбатлантириш тўғрисида»ги 89/391/ЕЕС Директиваси иш берувчиларга хавф-хатарни баҳолаш, превентив чора-тадбирларни режалаштириш ва ходимларни ахборот ҳамда ўқитиш билан таъминлаш мажбуриятларини кенг кўламда юклашни тавсия этади. Германия, Нидерландия ва Финляндиядаги тажриба шуни кўрсатадики, иш берувчиларнинг юридик жавобгарлиги қатъий ва аниқ белгиланган мамлакатларда ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар сони анча паст.

Марказий Осиё ҳамкор давлатларидан Қозоғистон тажрибаси ҳам диққатга сазовор. 2016 йилда қабул қилинган «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун иш берувчиларнинг аудит ўтказиш, хавфсизлик менежменти тизимини жорий этиш ва ходимлар вакилларини жалб қилиш каби мажбуриятларини батафсил белгилаши туфайли самарадорлиги юқори деб эътироф этилган.⁷ Ўзбекистон ушбу соҳада ўхшаш ислохотлар ўтказишдан манфаатдор бўлиши мумкин.

Тавсиялар. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни олдини олиш тизимини такомиллаштириш мақсадида қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Қонунчилик соҳасида: ЖМТнинг 155 ва 187-сонли конвенцияларини ратификация қилиш; Меҳнат кодексига хавф-хатарни баҳолаш тизимини мажбурий жорий этиш

⁵Сыченко, Е. (2016). ХМТ меҳнат хавфсизлиги ва гигиенаси стандартлари. Cambridge Scholars Publishing.

⁶Халқаро меҳнат ташкилоти. (2006). Меҳнат хавфсизлигини рағбатлантириш доирачаси тўғрисидаги Конвенция (187-сон). Женева: ХМТ.

⁷Қозоғистон Республикаси. (2015). «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун (2015 йил 15 май). Қозоғистон Республикаси Парламентининг Бюллетени.

нормасини киритиш; ходимлар вакиллари ваколатларини кенгайтириш; хавфли корхоналар учун мустақил аудит ўтказиш талабини белгилаш лозим.

Институционал соҳада: Давлат меҳнат инспекциясини кадрлар ва молиявий ресурслар билан мустаҳкамлаш; электрон назорат тизимларини жорий этиш; меҳнат инспекторларини халқаро стандартлар бўйича тизимли қайта тайёрлаш; корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича масъул хизматни мажбурий ташкил этиш зарур.

Ҳуқуқни қўллаш соҳасида: ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар натижасида зарар кўрган ходимлар учун соддалаштирилган ва тезлаштирилган суд механизмини яратиш; иш берувчиларнинг масъулиятини кучайтириш; ходимлар учун бепул юридик ёрдам кўрсатиш тизимини ривожлантириш керак.

Хулоса. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни олдини олишда меҳнат ҳуқуқи нафақат нормалар мажмуи, балки ходим ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилишга қаратилган кенг қўламли давлат сиёсатининг ҳуқуқий ифодасидир. Ўзбекистон Республикасида мавжуд ҳуқуқий база умумий тарзда шаклланган бўлса-да, уни амалга жорий этиш самарадорлигини ошириш учун яна кўп иш қилиш талаб этилади.

Таклиф этилган чора-тадбирларни амалга ошириш учун давлат органлари, иш берувчилар уюшмалари, касаба уюшмалари ва фуқаролик жамиятининг ўзаро ҳамкорлиги зарур. Меҳнат хавфсизлигини таъминлаш нафақат ижтимоий мажбурият, балки иқтисодий самарадорлик омили ҳамдир: хавфсиз иш жойларида меҳнат унумдорлиги юқори бўлади, корхоналарнинг обрўси мустаҳкамланади ва инвестициявий жозибадорлик ортади.

Ушбу тадқиқот ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар муаммосининг барча жиҳатларини қамраб олмайди. Келгусидаги тадқиқотлар учун аҳамиятли йўналишлар сифатида хавфсизлик менежменти тизимларининг самарадорлигини эмпирик баҳолаш, касаба уюшмаларининг роли ва рақамлаштириш шароитларида меҳнат хавфсизлиги муаммоларини ўрганишни кўрсатиш мумкин.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Европа Комиссияси. (1989). 89/391/ЕЕС-сонли Директива — Ишчилар хавфсизлиги ва саломатлигини яхшилашга доир чора-тадбирлар тўғрисида. Европа Иттифоқларининг Расмий нашри.
2. Халқаро меҳнат ташкилоти. (1981). Касб хавфсизлиги ва гигиенаси тўғрисидаги Конвенция (155-сон). Женева: ХМТ.
3. Халқаро меҳнат ташкилоти. (2006). Меҳнат хавфсизлигини рағбатлантириш доирачаси тўғрисидаги Конвенция (187-сон). Женева: ХМТ.
4. Халқаро меҳнат ташкилоти. (2023). Ишдаги хавфсизлик ва соғлиқни муҳофаза қилиш. <https://www.ilo.org/global/topics/safety-and-health-at-work/lang--en/index.htm>
5. Ўзбекистон Республикаси. (2022). Меҳнат кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси.
6. Ўзбекистон Республикаси. (2016). «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами.
7. Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги. (2023). Давлат меҳнат инспекциясининг 2022-йил фаолияти тўғрисида ҳисобот. Тошкент.

8. Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги. (2024). Меҳнат шароитлари мониторинги тўғрисида ҳисобот. Тошкент.
9. Қозоғистон Республикаси. (201). «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун (2015 йил 15 май). Қозоғистон Республикаси Парламентининг Бюллетени.
10. Сыченко, Е. (2016). ХМТ меҳнат хавфсизлиги ва гигиенаси стандартлари. Cambridge Scholars Publishing.
11. Винодкумар, М. Н., ва Бҳаси, М. (2010). Хавфсизлик бошқарув амалиётлари ва хавфсизлик хулқи: Билим ва мотивациянинг воситачилик ролини баҳолаш. Авариялар таҳлили ва олдини олиш, 42(6), 2082–2093.
12. Уолтерс, Д., ва Николс, Т. (2009). Ишлаб чиқаришдаги соғлиқ ва хавфсизлик: Ходимлар вакилликка халқаро нуқтаи назар. Palgrave Macmillan.